

маскою незамінних робітників приймаються на службу особи, повністю чужі робітничому класові...” [29, 160]. Також до протекціонізму відносили і прийом на роботу передусім членів профспілок, що обумовлювало в 1920-х рр. нехтування інтересами досить значної частини робітників.

Варто відзначити, що профспілки намагалися залучити до діяльності з охорони праці й інженерно-технічних працівників через інженерно-технічні секції. Загалом увага інженерно-технічних працівників до стану техніки безпеки на підприємствах була недостатньою, хоча на окремих підприємствах інженерно-технічні секції профспілок досить активно боролися із виробничим травматизмом. Зокрема, інженерно-технічні працівники залучалися до організації гуртків із техніки безпеки, до проведення лекцій на відповідну тематику та видання плакатів. Також члени інженерно-технічних секцій залучалися до роботи комісій з охорони праці [10, 50-51].

З охорони праці профспілки використовували такі ж форми роботи, як і в інших сферах виробничої діяльності. Зокрема, виробничі профспілкові осередки організовували соцзмагання з охорони праці між підприємствами, цехами, бригадами [11, 12]. Загальне керівництво цим процесом було прерогативою Інспекції праці [24, 28].

Характеризуючи діяльність профспілок із охорони праці протягом 1920-30-х рр., варто відзначити, що вона була недостатньою. Зокрема, профспілкам не вдалося зменшити рівень виробничого травматизму, ліквідувати практику використання адміністраціями підприємств понадурочних робіт, істотно поліпшити санітарно-гігієнічну ситуацію на виробництві та побутові умови робітників. Суттєво обмежувало діяльність профспілок у сфері охорони праці те, що вона була повністю підпорядкована радянській компартійній системі. Протягом 1920-х рр. відбувається звуження сфери діяльності профспілок із охорони праці, зокрема, мав місце перехід всіх питань розробки трудового законодавства до компетенції державних органів. Профспілки виступали в цей час як знаряддя компартійної влади, внаслідок чого змушені були керуватися в своїй діяльності інтересами останньої, а не інтересами робітників, зокрема, і в сфері охорони праці.

1. *V Всесоюзному Съезду. Отчет Центрального Комитета за 1924 и 1925 гг.* – М., 1925.
2. *Бюллетень V Всесоюзного съезда горнорабочих СССР.* – М., 1926. – №1.
3. Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років.: Дис... к.і.н. – К., 1996.
4. Доклад Президиума Х.Г.С.П.С. Пятому Губернскому съезду профессиональных союзов. – Харьков, 1924.
5. Дроб Г. Матеріально-побутове становище робітництва і робота профспілок. – Харків, 1930.
6. Звіт Лубенської округової ради професійних спілок до 2-5 округового з'їзду (за термін з 1.1. 26 року до 1.IV. 27 року). – Лубни, 1927.
7. Из циркуляра ВЦСПС...3/III 1927 г. // *Участие рабочих масс в строительстве социалистического хозяйства: Сборник официальных документов. (1919–1928).* – Выпуск первый / Составил Л. Березанский. – М., 1928.
8. Кульчицький С.В. Реорганізація профспілок УСРР (1920–1924 рр.) // 90 років виникнення профспілкового руху в Україні. – К., 1996.
9. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999.
10. Лебедев В. Очередные задачи инжтехсекций

- профсоюзов. – Харьков, 1930.
11. Мезенцев И., Раднянский Б. Як ФЗМК організувати роботу в справі охорони праці. – Х., 1934.
12. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). – К., 2004.
13. Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. – К., 1999.
14. Невельский Б. Вопросы профдвижения в решениях партсъездов и конференций. – Х., 1930.
15. Обзор профработы в Донбассе. Май 1923-октябрь 1924 г. К V-му губсъезду профсоюзов. – Артемовск, 1924.
16. Организованный рабочий Киевщины. Отчет Окружного совета профсоюзов I-му Окрсъезду. 28 января 1926 года. – К., 1926.
17. Отчет IV пленума центрального комитета союза горнорабочих СССР (с 4-го по 10-е ноября 1925 г.). – М., 1926.
18. Отчет о работе Сумского Окружного Бюро Профсоюзов за период с 1 ноября 1924 г. По 1-е января 1926 года. – Сумы, 1926.
19. Первая Окружная конференция низовых профячеек по Мариупольскому округу. (Сентябрь 1924 г.) – Мариуполь, 1924.
20. Постанови XI пленуму Дніпропетровської обласної ради профспілок. 11-12 листопада 1936 року. – Дніпропетровськ, 1936.
21. Постанови XII позачергового пленуму Дніпропетровської облпрофради. – Дніпропетровськ, 1937.
22. Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года. – Харьков, 1932.
23. Профсоюзы Украины к десятому съезду КП(б)У. – Харьков, 1927.
24. Рязанцев М. Осипович М. Фабзавком отвечает за охрану труда. – М., 1933.
25. Семнадцать месяцев работы профсоюзов на Черниговщине. – Чернигов, 1924.
26. Союз горнорабочих СССР. От V до VI съезда союза. (Отчет ЦК за 1926 и 1927 гг.). – М., 1928.
27. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. – К., 2003.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2112.
29. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2122.
30. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2119.

В.Ю. Васильєв

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ КЕРІВНИЦТВА ВКП(Б) У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УСРР (КІНЕЦЬ 1933–1934 рр.)

Протягом останніх років українські історики активно вивчали голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Певним підсумком досліджень стала колективна монографія „Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки” [1], а також нова книга С. Кульчицького [2]. Вчені не тільки здійснили комплексний аналіз голодомору як величезної трагедії людської цивілізації ХХ ст., але й запропонували інтелектуальні конструкції, що пояснюють суспільству геноцидний характер штучного голоду в Україні [3].

Оприлюднене листування між генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й.Сталіним та секретарем ЦК ВКП(б) Л.Кагановичем [4], щоденники поїздок Л.Кагановича в Україну в 1933 р. [5] свідчать, що вони у 1932 – першій половині 1933 рр. жорстко здійснювали політичний курс, за допомогою широкомасштабних

репресій долали опір в українському суспільстві. Проте недостатньо висвітленими залишаються проблеми політичних реакцій вищого партійного керівництва СРСР на цю жахливу катастрофу наприкінці 1933 р. й у 1934 р. Автор ставить за мету проаналізувати особливості політики керівництва ВКП(б) у сільському господарстві України в цей період. Зрозуміло, що ця розвідка не претендує на повне розкриття теми, а зосереджується лише на кількох важливих сюжетах.

Одним із основних завдань радянського керівництва в 1933 р. було покращення функціонування системи управління, посилення контролю за ситуацією на місцях тощо. Для цього здійснювалися різноманітні адміністративні та репресивні заходи. На прохання секретаря ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У П. Постишева, в Україну було надіслано біля ста відповідальних партійно-радянських працівників із різних регіонів СРСР [6]. За їхньої підтримки, сталінський намісник здійснив серйозні кадрові перестановки в управлінських структурах республіки. Він особисто відповідав перед Й. Сталіним за відданість політичному курсу Кремля першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та інших керівників УСРР.

З метою подолання незадоволення та певного опору низових партійно-радянських працівників політичному курсу сталінського керівництва, в український компартії було оголошено „чистку”. До 15 жовтня 1933 р. її пройшли 120 тисяч комуністів, серед яких 27 500 чоловік (23 %) було „вичищено” як „класово-ворожі елементи”. Упродовж десяти місяців 1933 р. ЦК КП(б)У направив до обкомів партії 233 нових працівника. На керівну районну роботу було відправлено 1340 чоловік, призначено 278 нових секретарів райкомів партії (70 %) та значну кількість нових голів райвиконкомів. Зросла чисельність відповідальних партійних працівників безпосередньо у колгоспах. Так, на 1 січня 1933 р. в колгоспах республіки нараховувалося 7908 секретарів партосередків та кандидатських груп, а на 1 листопада 1933 р. – 10 365 чоловік. Крім того, було призначено 6500 партійних організаторів колгоспів і 16 500 парторгів колгоспних бригад. В цілому з обласних та районних центрів було надіслано на роботу у колгоспних осередках 15 929 чоловік, з них 3592 – на постійну роботу головами колгоспів, секретарями партосередків та парторгів колгоспів [13; 8, 287].

Навесні 1933 р. в республіці почали діяти політвідділи МТС, що створювалися за рішенням січневого (1933 р.) пленуму ЦК ВКП(б). Л. Каганович у Москві, а П. Постишев у Харкові особисто затверджували начальників політвідділів, які у більшості випадків були колишніми військовими політпрацівниками. Крім того, в МТС ввели посаду заступника начальника політвідділу по ГПУ. Головним напрямом діяльності політвідділів МТС та ГПУ УСРР стала „чистка” управлінських структур у галузі сільського господарства від „класово-ворожих елементів”.

Розмах репресивних заходів, запроваджених в Україні у 1933 р., вражає. У 649 політвідділах МТС і 203 політвідділах радгоспів перевірили особовий склад працівників. За даними 455 МТС, звільнили з роботи 8691 осіб або 26,1 % перевірених, тобто „політичний

перевірки” було піддано приблизно 33 300 осіб. Якщо екстраполювати ці цифри на всі МТС, то перевірки охопили близько 47 тис. осіб. Серед звільнених опинилося 400 директорів МТС [9, 141, 455].

Масштабнішими були „чистки” у колгоспах. Результати щодо керівного складу 11 420 колгоспів, за даними 455 політвідділів, відображені у табл. 1 [9, 148]:

Таблиця 1 [9, 147]

Назва посади	Кількість перевірених	З них вичищено та знято з посад	% вичищених до загальної кількості перевірених
Голова колгоспу	11 420	6089	53,3
Завгосп	9651	4928	51,0
Члени правлінь колгоспів	34 092	6372	18,7
Бухгалтер, рахівник	14 244	3409	23,2
Комірник	11 221	4397	39,5
Конюх	61 774	12 359	20,0
Зав. товарної фермою	5 757	1830	31,6
Бригадир	33 213	8748	23,5
Рахівник у бригаді	21 867	3763	17,2
Всього	203 068	51 896	25,3

Як бачимо, більше 200 тис. осіб пройшли перевірку на лояльність владі та політичному курсу, що прирікав на смерть мільйони людей. Але це не усі, хто потрапив до лещат радянської політичної поліції. Крім управлінського апарату колгоспів, з них було „вичищено” 38 030 чоловік. Загальна кількість „вичищених” з колгоспів у районах діяльності 455 МТС становила 89 926 чоловік, тобто в середньому на кожен колгосп припадало 8 чоловік [9, 148]. З врахуванням того, що в Україні на той час було 24 191 колгосп, кількість „вичищених” з них могла становити близько 193 тисяч чоловік.

Одночасно у 443 радгоспах республіки перевірили благонадійність 95 517 осіб, з яких „вичистили” 14 680 (15,4 %). З посад було знято 60 % директорів радгоспів системи наркомату радгоспів та 42 % – наркомату землеробства. Суцільна перевірка сільськогосподарських кадрів охопила 74 тис. трактористів республіки, з яких 6400 чоловік зняли з роботи, та 5820 шоферів, серед яких „вичистили” 765 осіб [9, 457-458, 463].

ЦК КП(б)У та обкоми партії ретельно вивчили людей у системі „Заготзерно” - працівників зсипних пунктів, елеваторів, міжрайонних та обласних контор. Із 9215 перевірених, із роботи було знято 1041 чоловік, в тому числі 500 „активних петлюрівців, білогвардійців, куркулів і торговців, 300 викритих у різного роду зловживаннях, крадіжках і шахрайстві, 241 непридатний працівник, 150 білогвардійських офіцерів”. На роботу до „Заготзерна” направили 850 „політично надійних працівників” та 200 комуністів – завідуючими зсипними пунктами [9, 465].

Суцільні політичні перевірки охопили систему споживчої кооперації, де з 45 тис. осіб із посад зняли 4100 – „розтратників, активних петлюрівців та білогвардійців, куркулів та торговців”. Замість них на роботу направили більше 3 тис. чоловік [9, 467].

П. Постишев особисто контролював політичні перевірки керівного складу різних управлінських структур в Україні. Зокрема, він ініціював цей процес у Держплані України. З роботи зняли 98 осіб, направили туди 24 комуніста з вищою освітою. В Управлінні народного господарського обліку РНК УСРР зняли з роботи 151 „меншовика, есера та інших

класово-ворожих елементів”, направили 21 комуніста [9, 469-470].

Особливо прискіпливо ГПУ УСРР провело „чистку” наркомату землеробства (НКЗ), відповідальних працівників якого звинувачували у „підриві сільськогосподарського виробництва та створенні продовольчих труднощів”. Ще на початку 1933 р. в НКЗ викрили контрреволюційну організацію, а в червні 1933 р. 44 працівника зняли з роботи як „контрреволюційних націоналістичних елементів”. Водночас замінили більшість завідуючих обласними земельними управліннями та управляючих обласними тракторними конторами. У серпні-вересні органи ГПУ розгромили Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук, Президія якої оновилася на 80-90 % [9, 151; 10, 129]. Репресіям було піддано багато інших республіканських організацій та установ [11].

Масштаби репресій виявилися найбільшими на нижчих поверхах управлінських структур. П. Постишев на листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У заявив, що з низових радянських установ „вичистили” близько 40 тис. працівників. До ХІІ з’їзду КП(б)У (18-23 січня 1934 р.) у республіці замінили 60 % голів райвиконкомів та 60 % голів сільрад [12, 421, 474]. Взагалі політичних перевірок та репресивних „чисток” зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч потрапили до категорії „класово ворожих елементів” [13].

У другій половині 1933 р., крім політичних перевірок та „чисток”, увага радянського керівництва зосередилася на черговій кампанії державних заготівель зерна, що розпочалася 1 липня 1933 р. Незважаючи на те, що з 1 серпня 1933 р. було відновлено централізоване постачання населення продовольством за всіма 4-ма списками [14], хліба у сільській місцевості України не вистачало.

5 і 7 жовтня 1933 р. С. Косіор надіслав Л. Кагановичу (Й.Сталін перебував у відпустці на півдні СРСР) листи, у яких відзначав, що врожай 1933 р. виявився більшим, аніж у 1930 р. Однак в окремих районах і колгоспах було скрутне продовольче становище, викликане стихійними лихами (дощі та градобій), а також поганою роботою місцевих керівників. Зрозуміло, що С. Косіор взагалі не згадував про жахливий голодомор 1932–1933 рр.

Він просив зменшити для України плани хлібопоставок й перенести недоздачу колгоспів державі (різниця між планом хлібоздачі та реальним надходженням зерна) на врожай 1934 р. 18 жовтня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) зменшило план хлібопоставок для України на 41 492 тонн [15, 183; 16].

Через тиждень Й. Сталін, який повертався з відпустки до Москви через територію України, прийняв у своєму вагоні С. Косіора та П. Постишева. Українські керівники доповіли про хід виконання загального плану хлібозаготівель у розмірі 6 127 384 тони. Вірогідно, отримавши згоду Й.Сталіна, 4 листопада 1933 р. секретарі ЦК КП(б)У звернулися до нього з листом, у якому зазначали, що на 1 листопада 1933 р. Україна здала державі 5 612 506 тонн зерна. Враховуючи другий рік голодомору в Україні, це була величезна цифра. Недаремно керівництво республіки просило Й.Сталіна про додаткове зменшення республіканського плану на 328 тис. тонн [15, 249].

11 листопада 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про план обов’язкових хлібопоставок України в 4 888 тис. тонн. Зменшення плану не свідчило, що Й. Сталіна та його оточення дуже переймалися голодомором в Україні. Надзвичайно сприятливі кліматичні умови 1933 р.

дозволили зібрати один із кращих врожаїв за всі 1930-ті рр. За оцінками наркомату землеробства та управління народно-господарського обліку при РНК СРСР, валовий збір зернових в Україні досяг 22 млн 264 тис. тонн [16], що було на 70 % більше, ніж в 1932 р. Загальний розмір усіх форм здачі хліба державі Україною склав 5 млн 890 тис. 900 тонн, тобто 26 % від валового збору. В українському селі залишили приблизно 16 млн 373 тис. тонн хліба. Для порівняння вкажемо, що загальний обсяг хлібозаготівель в Україні з урожаю 1931 р. становив 7 млн тонн або 41,3 % валового збору зернових, а з урожаю 1932 р. – 4 млн 74 тис. тонн, тобто 46 % валового збору [8, 124].

Здається, що Й.Сталін зменшив вилучення хліба з українського села, щоб не допустити повторення широкомасштабного голоду в Україні, проте його позиція, як ми побачимо далі, була дуже суперечливою й потребує подальшого дослідження. Зауважимо, що у грудні 1933 – січні 1934 рр. керівництво СРСР через ГПУ УСРР та ЦК КП(б)У отримувало інформацію з Вінницької, Одеської, Чернігівської та інших областей республіки про голодування сільського населення, опухання, дистрофію, випадки канібалізму тощо [17, 4; 18, 233, 241]. Маючи відомості щодо ситуації в Україні, керівництво СРСР спробувало додатково закупити у колгоспів 492 тис. тонн збіжжя. З цієї кількості 49 тис. тонн намагалися спрямувати на хлібопостачання республіки [19, 54, 60], але здійснити намір не вдалося.

Наприкінці грудня 1933 р. С. Косіор й голова РНК УСРР В. Чубар звернулися до політбюро ЦК ВКП(б) із клопотанням збільшити план хлібопостачання України у першому кварталі 1934 р. Однак 3 січня 1934 р. їхнє прохання відхилили, дозволивши використати з республіканського фонду 5 тис. тонн із обов’язковим поверненням [20, 25-26]. Як наслідок, наступного дня, 4 січня, політбюро ЦК КП(б)У відхилило прохання секретарів обкомів партії додатково відпустити хліб із республіканських запасів для надання допомоги голодуючому населенню. Обкоми та райкоми КП(б)У попереджались, що „несуть сувору відповідальність за невчасне вживання заходів щодо ліквідації випадків продовольчих ускладнень, які є в окремих колгоспах, серед окремих колгоспників” [17, 4]. Подолати голод пропонувалося за рахунок продовження хлібозаготівель у селян, щоб потім спрямувати на допомогу голодуючим, та організації колгоспної торгівлі збіжжям.

На початку лютого 1934 р. С. Косіор знову звернувся до ЦК ВКП(б) з проханням збільшити відсоток відрядувань із хлібозакупівлі у колгоспів до республіканського фонду. 4 лютого політбюро ЦК ВКП(б) відмовило у проханні [18, 7]. Керівництво України опинилося у складній ситуації. Республіканський фонд у розмірі 16 400 тонн був надто малий для централізованого постачання мільйонів людей. Нові спроби заготовити зерно наштотувалися на значний опір селян. 15 лютого 1934 р. у листі ЦК КП(б)У місцевим парторганізаціям „Про хід підготовки до весняної посівної кампанії” зазначалося, що „органи ГПУ України за короткий час заарештували за шкідницьку роботу 236 осіб – куркульських елементів. Ще 1730 чоловік були зняті з посад конюхів у колгоспах і також арештовані” [17, 88].

На початок весняної посівної кампанії ситуація з продовольством в Україні залишалася катастрофічною. За таких умов керівники республіки прагнули зменшити плани хлібопоставок. Восени 1933 р. плани озимої сівби не було виконано, але нові погоспартні плани заготівель зерна були жорстко

„прив'язані” до планів сівби. 20 лютого 1934 р. ЦК КП(б)У і РНК УСРР прийняли цікаву постанову, де зазначалося, що недосіяні в 1933 р. площі, не повинні увійти до планів весняної сівби [17, 103]. Водночас передбачалося, щоб колгоспи засіяли всю земельну площу. Отже, колгоспи, які засівали всі передбачені планами площі, могли негласно отримати додаткові запаси зерна. Це перша ознака, що керівництво України отримало можливість здійснити певну нормалізацію економічної політики у межах колгоспної системи. Зрозуміло, що без неофіційного узгодження з союзними інстанціями, робити такі речі не могли навіть Косіор й Постишев.

Другою ознакою стало рішення політбюро ЦК КП(б)У не доводити до колгоспників та одноосібників плани весняної сівби зернових культур на присадибних ділянках. Планувалося зробити це після закінчення сівби [17, 63]. Тут приховувалася певна двозначність. До цього моменту радянські вожді планували хлібозаготівлі, не враховуючи реальні настрої суспільства. Проте здається, що ситуація навчила обережності та хитрощам, мовляв, хто ж міг знати, скільки засіють на присадибних ділянках.

Третьою ознакою був лист С. Косіора до Й. Сталіна 20 лютого 1934 р., в якому він відверто писав про відсутність в Україні посівних фондів кукурудзи, льону, конопель, багаторічних трав. С. Косіор насмілювався заявити, що недосів великих площ у республіці може порушити правильну сівозміну, зменшити врожайність та утруднити виконання планів хлібопоставок з врожаю 1934 р. [21, 35].

Поворот радянського керівництва до нормалізації економічної політики продемонстрував XVII з'їзд ВКП(б) (26 січня – 10 лютого 1934 р.). У виступах українських керівників спостерігалось кілька характерних моментів. Усі акцентували увагу на тому, що лише незламність політичної лінії Й. Сталіна дозволила подолати кризу, викликану колективізацією в сільському господарстві України. Після обов'язкової політичної підтримки генерального секретаря ЦК ВКП(б), керівництво республіки зосередилося на конкретних проблемах сільського господарства. В. Чубар відверто засудив практику Наркомату землеробства СРСР щодо розширення посівних площ в Україні без урахування вимог агротехніки. С. Косіор і голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський говорили про необхідність дотримання правильних сівозмін, проведення землеустрою в колгоспах, своєчасного ремонту тракторів, підвищення якості насіння [22, 141, 200, 417].

Весняна сівба 1934 р. підтвердила, що поворот до певної нормалізації політики на селі дійсно відбувся. 20 лютого 1934 р., крім згаданого вище листа С. Косіора до Й. Сталіна, політбюро ЦК КП(б)У надіслало йому ще одного листа, в якому прохало виділити республіці продовольчу та насіннєву позику у 111 520 тонн [34]. 5 березня політбюро ЦК ВКП(б) підтримало це прохання, але розміри позик, виділених для радгоспів республіки, а також продовольчої допомоги колгоспам Київської області були набагато меншими [23, 34]. 15 березня керівники республіки роз'їхалися на місця, щоб контролювати сівбу. Лише П. Постишев залишився в Харкові, постійно доповідаючи Й. Сталіну і Л. Кагановичу про ситуацію в Україні. Кремлівські вожді уважно стежили за ходом сівби. Наприклад, секретар ЦК КП(б)У, перший секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич вимушений був особисто завітати Й. Сталіну, поклястися йому своєю партійністю, що сівба в області проходить якісно [21, 51, 76, 92, 96].

Прагнення нормалізувати економічну політику в сільському господарстві супроводжувалося певним пом'якшенням відверто репресивних методів діяльності партійно-радянських органів. За пропозицією першого секретаря Донецького обкому С. Саркісова, Політбюро ЦК КП(б)У 3 квітня 1934 р. ухвалило рішення про зняття судимості з колгоспників, які „в даний момент чесно працюють в колгоспах”, але раніше були засуджені за невиконання планів сівби, засипки насіння, хлібозаготівель. Через кілька днів це рішення було узгоджено з ЦК ВКП(б). 16 квітня ВУЦВК УСРР видав (без публікації в пресі) відповідний закон [25, 4; 26, 81; 27, 29].

26 квітня 1934 р. політбюро ЦК(б)У ухвалило показове рішення щодо керівництва Ново-Бугзького району Одеської області. У березні 1934 р. місцеві керівники здійснили масові виселення селян із хат та реквізиції їхнього майна. За рішенням райкому партії, розкуркулених селян вивозили до спеціально створених „куркульських селищ”. Політбюро ЦК КП(б)У розцінило ці дії як грубе порушення інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., якою заборонялося проведення масових виселень селян. Районних начальників звільнили з посад й покарали по партійній лінії. Наприкінці червня 1934 р. відповідне рішення було затверджене політбюро ЦК ВКП(б) [28, 51; 29, 35].

Утім нормалізація політики на селі була досить умовною. Керівництво УСРР продовжувало „підхльостувати” колективізацію та ліквідацію індивідуального землекористування. Селяни, що вижили в голодоморі, масово вступали до колгоспів, сподіваючись отримати продовольчу допомогу від держави. За перше півріччя 1934 р. колгоспними стали 151 700 селянських господарств [30].

31 липня 1934 р. у республіці розпочалася нова кампанія хлібозаготівель, яка стала предметом основної уваги керівників республіки. План хлібопоставок, який затверджувало політбюро ЦК ВКП(б), став предметом серйозних дискусій. 17 липня присутньому на засіданні в Кремлі С. Косіору вдалося переконати Й. Сталіна та інших радянських вождів зменшити Україні план на 120 млн пудів (1 968 тис. тонн). У результаті загальна сума хлібопоставок в Україні з урожаю 1934 р. становила 3 956 434 тонни [31, 137-138, 151].

Українські посадовці відразу відчули небажання колгоспів й селян віддавати хліб державі. У відповідь політбюро ЦК КП(б)У вжило жорсткі заходи. Багато місцевих працівників просили українське керівництво дозволити їм зібрати у колгоспах натуральну оплату збіжжям за роботу МТС після виконання норм хлібопоставок. Зрозуміло, що люди прагнули залишити у колгоспах хоч трохи збіжжя. Однак ЦК КП(б)У пообіцяв притягати винних у такому „комбінаторстві” до відповідальності. Крім того, піддали критиці тих голови колгоспів, які не хотіли збирати хліб комбайнами і молотарками, й тим самим, сприяли приховуванню зерна. Через кілька днів політбюро ЦК КП(б)У у директиві місцевим партійно-радянським органам відзначило, що набули поширення факти здачі колгоспами, радгоспами, іншими організаціями землі в оренду. Місцеві керівники попереджалися, що винних притягнуть до суду. Прокуратурі республіки доручалося здійснювати найсуворіший нагляд за землекористуванням [32, 26-27, 37].

Ситуацію з виконанням хлібопоставок ускладнила посуха у першій половині 1934 р., що спіткала більшість областей України. 28 липня М. Хатаєвич надіслав Й. Сталіну, В. Молотову, Л. Кагановичу та С.

Косіору листа, в якому вказав серйозний недорід зернових в області. Він оцінював врожайність у 3-6 ц. з га. Називаючи себе та інших обласних керівників „капельхами, які не знали дійсного становища справ”, М. Хатаєвич прохав надати додаткову допомогу й заявляв про готовність понести покарання. 7 серпня політбюро ЦК ВКП(б) зменшило план хлібопоставок для Дніпропетровської області на 65 600 тонн. Однак С. Косіора, голову РНК УСРР П. Любченка (В. Чубаря призначили заступником голови РНК СРСР), дніпропетровських керівників попередили, що план став остаточним й підлягає безумовному виконанню [32, 56, 68, 79; 33, 144-147, 149-150].

13 серпня П. Постишев і П. Любченко повідомили В. Молотова й Л. Кагановича (Й. Сталін знову був у відпустці), що у колгоспах Одеської, Харківської, Дніпропетровської областей не залишилося насіння для озимої сівби, відчувалася гостра нестача продовольства. Вони порівнювали ситуацію з посухою 1928 р., тому запропонували обласним працівникам не здавати насіння озимини, а виконати план пізніми зерновими культурами. У Кремлі висловили серйозне незадоволення. 22 серпня 1934 р. С. Косіор і П. Любченко надіслали директиву керівникам Дніпропетровської області, що передбачала суворі заходи до працівників районів, МТС, голів колгоспів, котрі „гальмують хлібоздачу і базикають про нові знижки”. Схожого за тональністю листа відправили до Сталінського обкому та Старобільського окружного партії. Вимагалось „застосувати самі жорсткі репресії до керівників районів та МТС, які зривають обмолот, не виконують зобов'язань перед державою зі здачі хліба” [34, 9-13].

24 серпня М. Хатаєвич надіслав радянському керівництву листа, в якому повідомляв про репресії проти місцевих працівників. Однак виконання плану хлібопоставок було під загрозою. „Мені доводилося за останній час своєї роботи переживати неврожайні роки на Середній Волзі, – писав Хатаєвич (до жовтня 1932 р. він працював першим секретарем Середньоволзького крайкому ВКП(б)). – Але там було набагато легше: по-перше, тому що правобережна частина отримувала в ці роки гарний врожай, за рахунок чого щастило пом'якшити становище у неврожайних лівобережних районах. А, по-друге, тому що недорід тоді там вважався визнаним, а у нас у Дніпропетровській області його досі не визнали” [34, 40-44].

Однак визнати факт поганого врожаю ніхто не бажав. 26 серпня ЦК КП(б)У ухвалив постанову про хід хлібопоставок у Дніпропетровській області, в якій говорилось про те, що багато керівників районів та МТС виявилися „зараженими, за суттю, антидержавними настроями, й самі розкладають колгоспників”. Вказувалося, що такі настрої призвели 1932 р. до „Оріхівської справи” (за вказівкою Й. Сталіна керівників Оріхівського району Дніпропетровської області засудили на 5-10 років концтаборів). Зазначалося, що місцеві працівники своєю поведінкою організовують саботаж хлібоздачі державі, провокують ЦК КП(б)У на шлях застосування масових репресій. Поведінка місцевих працівників характеризувалася як „куркульська позиція” [34, 67].

Принагідно зауважимо, що архівні матеріали свідчать про опір хлібозаготівлям у всіх областях України. Постійно інформували керівників республіки щодо спроб свідомого зниження врожайності уповноважений Комітету заготівель РНК СРСР в Україні І. Степанський та заступник Наркома внутрішніх справ УСРР З. Кацнельсон [35, 59-60, 65, 79, 107-108].

Ситуація зі збором врожаю та хлібоздачею в Україні серйозно стурбувала радянське керівництво. 31 серпня Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про направлення в Україну Л. Кагановича [36, 83]. 5-6 вересня він у супроводі С. Косіора приїхав у Вінницьку область, де відбулося дві наради з місцевими працівниками. Мова йшла про необхідність посилення темпів хлібопоставок та обов'язкове виконання планів.

Готовість радянського керівництва піти на жорсткі репресивні заходи щодо місцевих працівників продемонстрували на прикладі начальника політсектору обласного земельного управління Колтипіна. Наприкінці серпня 1934 р. він надіслав директиву до політвідділів МТС та колгоспів, зажадавши не займатися „рекордсменством” у здачі хліба державі. Л. Каганович роз'яснив вінницьким працівникам шкідливість й злочинність цієї директиви, а самого Колтипіна, за рішенням політбюро ЦК ВКП(б), було знято з роботи [36, 99; 37, 128-138; 38-37].

Після Вінниччини Л. Каганович поїхав до Тирасполі, перевіряючи становище справ у Молдавії. 9 вересня він виступив на пленумі Одеської міськради. 11 вересня провів нараду у Кривому Розі Дніпропетровської області. 12 вересня виступив на нараді членів політбюро ЦК КП(б)У й секретарів обкомів партії з жорсткою вимогою виконати план хлібопоставок. У цей же день Л. Каганович повернувся до Москви [39, 128-157].

Під час поїздки Л. Каганович постійно інформував Й. Сталіна про ситуацію в Україні. Зокрема, він підтримував прохання українського керівництва про зниження планів хлібопоставок. Й. Сталін реагував розлюченими відповідями. 12 вересня він різко висловився проти „нових розмов українців про знижки”.

Наступного дня Й. Сталін відправив Л. Кагановичу лист, у якому критикував позицію самого Л. Кагановича, вважаючи її „тривожним сигналом тиску місцевих працівників на Москву, якому готові піддатися й такі люди, як т. Каганович”. Й. Сталін запропонував посилити тиск на перших секретарів обкомів партії, щоб виконати план хлібопоставок [40, 76; 41, 46].

Відчуваючи сильний опір хлібозаготівлям, 14 вересня політбюро ЦК КП(б)У прийняло директиву застосувати репресивні заходи до „найбільш злісних” одноосібників, які не здавали зерно державі. Передбачалося конфіскація їхніх земельних наділів, присадибних ділянок, майна, а також виселення за межі області [42, 115]. Ця директива спровокувала новий етап колективізації у республіці. З 1 липня до 1 жовтня 1934 р. до колгоспів вступило 121 700 селянських господарств, ще 51 800 господарств припинили своє існування. Селянські сім'ї розпродавали майно й втікали до міст та на новобудови [43, 55].

Через кілька днів після повернення Л. Кагановича з України до Москви, Й. Сталін надіслав йому розпорядження для українських керівників – повністю виконати плани хлібопоставок та хлібозакупівлі [42, 163]. Незабаром П. Постишева викликали до Москви. 7 жовтня у Кремлі він зустрівся з членами політбюро ЦК ВКП(б) й доповів їм про хід виконання планів [44, 90]. Безсумнівно, що кремлівські вожді висловили своє незадоволення, для чого, власне кажучи, П. Постишева й запросили.

Після цієї зустрічі політика керівництва КП(б)У на селі стала відверто жорсткою й репресивною. 17 жовтня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про висилку 500 сімейств одноосібників – „злісних нездатчиків хліба” за межі України [45, 240]. 20 жовтня

С. Косіор надіслав Л. Кагановичу листа, в якому зазначав: „У зв'язку з саботажем хлібоздачі, який у низькі райони й сіл Вінницької, Чернігівської, Київської, Харківської областей організували куркульські елементи в одноосібному секторі, ми вимушені поставити питання про висилку за межі УСРР найбільш злісних нездатчиків хліба та організаторів саботажу. На цей час областями представлені списки осіб, які підлягають висилці. Ці списки ще раз будуть переглянуті у нас. Основна кількість припадає на прикордонні райони, де одноосібників більшість у селах, де на місцях організували відкритий та зухвалий саботаж хлібоздачі в одноосібному секторі. Цей саботаж необхідно у будь-якому випадку зламати. Звертаємося з проханням дозволити нам висилку за межі України 500 чоловік злісного куркульського елементу та організаторів саботажу разом із сім'ями” [46, 77].

Дозвіл отримали й провели наради у ЦК КП(б)У з питань організації нової депортації. Чергові два засідання політбюро ЦК КП(б)У (28 жовтня і 3 листопада) ініціювали нову хвилю репресій в Україні. За пропозицією П. Постишева, прийняли постанову „Про контрреволюційну роботу рештків націоналістів й троцькістів й про допомогу їм з боку гнилих та ліберальствующих елементів” (так в тексті – В.В.), у якій партпрацівників, викладачів ВНЗ та вчених звинуватили у пропаганді націоналістичної та троцькістської ідеологій. Крім того, партійних керівників звинуватили у захисті людей, які під час чистки партії (1933–1934 рр.) були виключені з її лав за соціальне походження, приналежність до інших політичних партій, опозиційну діяльність тощо.

За „прикриття” дворушництва контрреволюціонера Наумова” було знято з посади голови Держплану УСРР Ю. Коцюбинського. Його виключили зі складу ЦК КП(б)У. Син популярного українського письменника М. Коцюбинського, відомий в минулому троцькіст став знаковою фігурою нової хвилі репресій. Водночас прийняли рішення ліквідувати апарат Української Радянської Енциклопедії (УРЕ), головним політичним редактором якої до самогубства був М. Скрипник. Через деякий час співробітників УРЕ зробили основними „націоналістичними фігурами у контрреволюційному українському підпіллі” [47, 53, 83-84, 87-88].

Репресивна тенденція в політичному житті України набирала обертів. Вбивство першого секретаря Ленінградського обкому партії С. Кірова 1 грудня 1934 р. Й. Сталін використав для подальшої ескаляції політичних репресій. Як у Москві та Ленінграді, так на початку грудня у Києві провели масові арешти. 13-15 грудня виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР звинуватила 37 осіб, які в більшості своїй приїхали до СРСР з Польщі та Румунії, у підготовці терористичних актів (28 осіб засудили до розстрілу). Усі вони в минулому були помітними політиками або українськими інтелектуалами [48, 1].

У грудні 1934 – січні 1935 рр. арешти й розстріли в Україні набули широкомасштабного характеру. Підрахунки професора Мельнбурнського університету (Австралія) С. Віткрофта, люб'язно надані автору, показують, що на початку 1935 р. рівень розстрілів в українських в'язницях перевищив загальносоюзні показники.

Одночасно були прийняті рішення та відбувалася підготовка до проведення етнічних чисток у прикордонних районах України [45, 294, 316, 323; 49, 10; 50, 144, 157, 190]. Безсумнівно, що причинами депортації були зовнішньополітичні чинники: загроза

Другої світової війни та загострення міждержавних відносин СРСР із Німеччиною та Польщею. Проте відзначимо політичну напругу в Україні у другій половині 1934 р. під час хлібозаготівель та чергової хвилі колективізації, яка спонукала керівників КП(б)У до застосування репресій.

Повертаючись до ситуації в українському селі, слід зазначити, що план хлібозаготівель був виконаний Україною у листопаді 1934 р., але поставки збіжжя державі продовжувалися. Сумарний розмір хлібозаготівель в Україні досяг 5 млн тонн, що було на 1 млн тонн більше, ніж запланувало політбюро ЦК ВКП(б) у вже згаданому рішенні від 17 липня 1934 р. [51, 315]. Як наслідок у жовтні – грудні Політбюро ЦК ВКП(б) неодноразово приймало рішення про виділення різним областям України продовольчої допомоги. Це свідчило також, що не залишилося запасів збіжжя у республіканському фонді, яким розпоряджалося керівництво УСРР.

Наприкінці 1934 – на початку 1935 рр. у сільській місцевості України склалося вкрай скрутне становище з продовольством. Із більшості областей республіки надходили повідомлення про опухання населення від його нестачі. Були зафіксовані поодинокі випадки канібалізму. Для України в цілому був характерним приклад колгоспів Вінницької області, більшість з яких видали оплату за трудовень хлібом, абсолютно недостатнім для існування селянської родини. Не кращою була ситуація у містах. Після скасування карткової системи постачання продовольством наприкінці 1934 р., у перших числах січня 1935 р. в Україні відкрили магазини з вільного продажу хліба. Утім фонди збіжжя та борошна, що виділили Україні, були недостатніми. Біля магазинів збиралися величезні черги міських мешканців та селян, які негайно розкуповували хліб. Керівники УСРР постійно благали Й. Сталіна збільшити фонди продовольства [52, 21; 53, 53-54; 54, 52-53].

Отже, політика керівництва СРСР в українському селі наприкінці 1933 – у 1934 рр. прирікала селян на голодне існування. Уважний аналіз свідчить, що у першій половині 1934 р. відбулася дуже обмежена нормалізація економічної політики на селі, певне послаблення репресивних заходів управління. З початком нової хлібозаготівельної кампанії політика знову перетворилася на відверто терористичну.

Й. Сталін та його оточення дійсно пішли на зменшення планів хлібозаготівель в Україні в умовах гарного врожаю 1933 р. Проте в 1934 р. вони вилучили з українського села величезну кількість хліба. Якщо зібраний врожай складав, за офіційними даними, 10,2 млн тонн, а хлібозаготівлі – 5 млн тонн, то з українського села вилучили біля 50 % хліба [55, 308, 315]. Це більше, ніж в 1931–1932 рр. Становище в українському селі залишалося катастрофічним. Науковці ще мають дати пояснення, чому за таких умов демографічна статистика вказує на поступове зниження рівнів смертності від голоду, адже архівні документи свідчать, що в різних областях фіксували масове опухання селян від голоду, поодинокі випадки канібалізму.

Нині зрозуміло, що у 1934 р. та й у 1935 р. реальність українського села була зовсім не схожа на „заможне й щасливе життя” радянських колгоспників, на чому цинічно наголошував Й. Сталін і радянська пропаганда. Україна дуже важко виходила з голодомору 1932–1933 рр.

1. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.

2. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як

- геноцид. – К., 2005.
3. Ідею геноцидного характеру голодомору в Україні підтримують деякі іноземні вчені. Див.: Граціозі Андреа. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. Проте у науковому середовищі існують альтернативні погляди. Наприклад, Р. Девіс та С. Виткрофт вважають, що голод спричинив комплекс чинників. Сталін та його оточення не намагалися навмисно та цілеспрямовано винищити українських селян або українців як націю. Див.: Davies R.W., Wheatcroft Stephen G. *The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933.* – Hampshire, New York, 2004.
 4. Сталін и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001.
 5. Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001.
 6. У 1937 р. це ставили у вину П. Постишеву під час звинувачень його на пленумах ЦК КП(б)У.
 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 422.
 8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 436.
 9. ЦДАГО України. – Спр. 436.
 10. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.
 11. Див.: Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні (20–30-ті роки). – К., Едмонтон, 1991; Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–20-і рр.). – К., 1991; Конквест Роберт. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003 та інші.
 12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 421; Спр. 436.
 13. Див.: Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001.
 14. Див.: Осокина Е.А. Цена „большого скачка”. Кризисы снабжения и потребления в годы первых пятилеток // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – М., 1997. – Т. 1; Davies R.W., Tauger M.B., Wheatcroft S.G. *Stalin, Stocks and the Famine of 1932–1933* // *Slavic Review.* – Fall 1995. – № 3.
 15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 10.
 16. Насправді, ця цифра була „біологічним” врожаєм, а не кількістю зібраного збіжжя.
 17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 338.; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 10.
 18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 436. Вважаю, що американський дослідник М. Таугер достатньо обґрунтовано визначив валовий збір зернових в Україні в 8,7 млн тонн. Див.: Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 308, 315. Цей висновок підтверджується архівними матеріалами. Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 436. Принагідно зазначу, що в червні 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У керівник Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР Сулківський заявив, що ні органи наркомату землеробства, ні Центральне управління народногосподарського обліку СРСР „не можуть сказати цілком визначено, який валовий збір зерна був у 1932 р., який урожай був у 1932 р.”. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 405. – Дані, які потім увійшли до статистичних збірників, були відверто фальсифікованими.
 19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 286.
 20. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 937.
 21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6508.
 22. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 января – 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. – М., 1934.
 23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 11.
 24. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 162. – Спр. 16.
 25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 339.
 26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6484.
 27. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 943.
 28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 339.
 29. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 947.
 30. Докладніше колективізацію й ліквідацію індивідуальних селянських господарств у той момент див.: РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 162. – Спр. 16.; Оп. 3. – Спр. 945; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 339; Оп. 20. – Спр. 6487; спр. 6518.
 31. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 162. – Спр. 16.
 32. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 340.
 33. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6526.
 35. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 6519.
 36. РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 951.
 37. РДАСПІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 216.
 38. Державний архів Вінницької області. – Ф. П-136. – Оп. 7. – Спр. 5.
 39. РДАСПІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 216.
 40. РДАСПІ. – Ф. 81. – Спр. 100.
 41. РДАСПІ. – Ф. 81. – Спр. 101.
 42. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6528.
 43. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 6518.
 44. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Спр. 6530.
 45. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 11.
 46. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6532.
 47. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341.
 48. Sharoval I. *The Tragedic Fate of Iulian Bachynsky* // *Journal of Ukrainian Studies.* – Summer 1998. – № 1.
 49. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12;
 50. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341. Депортації польського та німецького населення з прикордонних районів України неодноразово висвітлювалися в історичній науці.
 51. Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1995.
 52. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12.
 53. Васильєв В., Поджур Р. Невідомий голод 1934–1935 рр. на Поділлі // Тези доповідей і повідомлення дев'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1999.
 54. Кравченко П. Подільське село в умовах голоду 1934–1935 рр. // Там само.
 55. Таугер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года / Судьбы российского крестьянства. – М., 1996.

О.Г. Перехрест

ЕКОНОМІЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПЕРЕДОДНІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

Напередодні німецько-радянської війни українське село мало значний економічний і соціальний потенціал, завдяки чому справляло важливий вплив на всі сфери життя не лише України, а й СРСР. Питання, пов'язані з оцінкою та значенням цього потенціалу, одержали певне висвітлення у радянській та сучасній вітчизняній історіографії [1]. Однак до цього часу відсутні публікації, в яких би